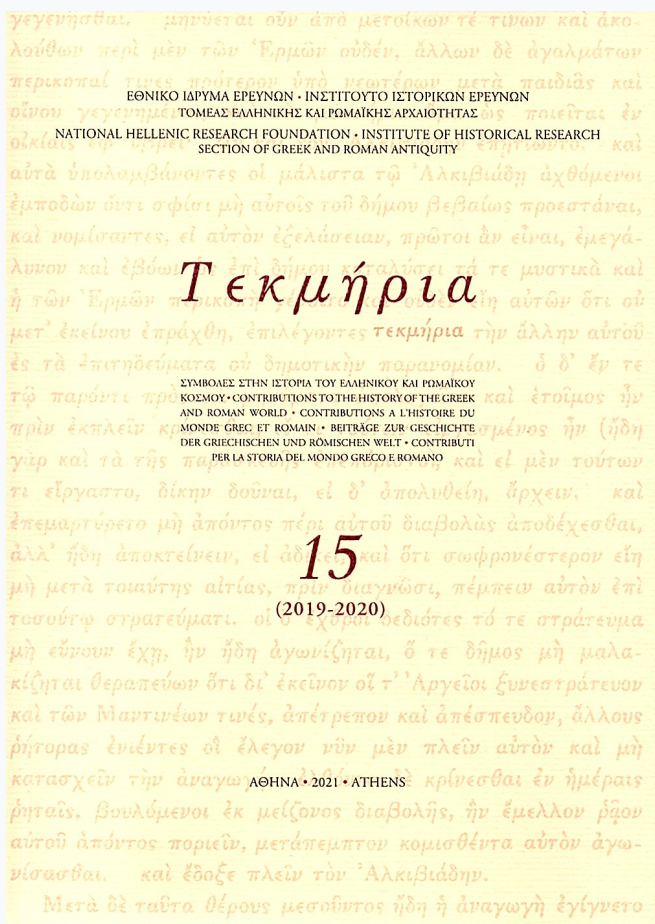

Tekmeria

Vol 15 (2020)

(2019-2020)

Νεκρικό δαχτυλίδι από το Κιλκίς

Κυριάκος Τσαντσάνογλου

doi: [10.12681/tekmeria.26622](https://doi.org/10.12681/tekmeria.26622)

Copyright © 2021, Κυριάκος Τσαντσάνογλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Τσαντσάνογλου Κ. (2020). Νεκρικό δαχτυλίδι από το Κιλκίς. *Tekmeria*, 15, 109–116. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.26622>

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ

Νεκρικό δαχτυλίδι από το Κιλκίς

Μνήμη Νίκου Κατσάνη

Το χάλκινο δαχτυλίδι η επιγραφή του οποίου μεταγράφεται κατωτέρω παραδόθηκε στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης από τον κ. Αθ. Ν. Κατσάνη. Του το είχε δώσει, με την υπόδειξη να το παραδώσει στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, ο πατέρας του Νικόλαος Κατσάνης, καθηγητής Γλωσσολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Α.Π.Θ., λίγο πριν από τον θάνατό του τον Απρίλιο του 2018. Ο Ν. Κατσάνης είχε εργαστεί την δεκαετία του 1970 ως φιλόλογος καθηγητής στο Γυμνάσιο Κιλκίς. Εκεί του το έδωσε κάποιος μαθητής που το είχε βρει, όπως του είπε, στο χωράφι του πατέρα του. Έκτοτε, το δαχτυλίδι ξεχάστηκε, όπως και η ταυτότητα του μαθητή και η θέση του χωραφιού από την οποία προερχόταν. Άρα το μόνο που γνωρίζουμε για τον τόπο εύρεσης είναι ότι προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή του Κιλκίς, στην αρχαία επαρχία της Κρηστωνίας. Η δημοσίευσή του γίνεται εδώ κατόπιν σχετικής άδειας από τη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού. Διαστάσεις ελλειψοειδούς σφενδόνης 0,018x0,015 μ. Ύψος γραμμάτων ± 0,0015-0,002 μ.

	ΧΑΙΡΕΛΛΑ	χαῖρε, Λά-
	ΡΙ·ΣΑΦΙΛΗΧ	ρισα, φίλη {χ}
	ΧΡΕΙΑΙΣΑΣΤ	χρείαις· Ἄστ-
4	ΟΔΗΜΟ·Σ	όδημος
	ΚΟΥΡΙΔΙΗ	κουριδίη

Τα γράμματα Σ και Τ του ονόματος Ἄστ|όδημος, στο τέλος του στ. 3, διακρίνονται δύσκολα, χαραγμένα κάπως χαμηλότερα, μικρότερα και λίγο λοξά, για να χωρέσουν στο άκρο της σφενδόνης. Το ίδιο συμβαίνει στον στ. 5 με τα τρία πρώτα γράμματα της τελευταίας λέξης ΚΟΥριδίη, που είναι ιδιαίτερα δυσανάγνωστα, στριμωγμένα στο στενό κάτω άκρο της σφενδόνης, αλλά παρ' όλ' αυτά αδιαμφισβήτητα. Στον στ. 2 το Η της λέξεως φίλη «διορθώνεται»

με επιχάραξη σε Α. Στην αρχή του στ. 3 επαναλαμβάνεται το Χ με το οποίο τελείωνε ο στ. 2. Επιχάραξη φαίνεται και στον στ. 3, όπου το Ε του *χρείαις* μετατρέπεται απόγωνιώδες σε καμπυλόγραμμο, ίσως και στον στ. 4, όπου το Η του *Ἀστόδημος* μοιάζει να μετατρέπεται σε Α. Επιπλέον, στον στ. 2, μεταξύ του Ι και του Σ του ΛΑΡΙΣΑ, διακρίνεται μια μέση στιγμή ιδιαίτερα βαθειά, σαν να έχει γίνει με τρυπάνι. Στον στ. 4, μετά το ΟΔΗΜΟ, διακρίνεται η ίδια μέση στιγμή όπως και στον στ. 2. Οι δύο αυτές στιγμές είναι συμμετρικά τοποθετημένες μεταξύ τους: 2,5 χιλιοστά από το δεξιό η μία και το αριστερό η άλλη άκρο της σφενδόνης, και 3,5 χιλιοστά από το πάνω η μία και το κάτω η άλλη άκρο της σφενδόνης. Φαίνεται ότι ο λόγος της ύπαρξής τους είναι καθαρά τεχνικός. Δεν πρόκειται για στιγμές, αλλά για ρηχές τρύπες, υποδοχές (πευλίδες, έμπυελίδια, 'sockets') για κάποιον μηχανισμό στήριξης (κνώδαξ, 'rin, rinot, axis'. Ησύχ. κ 3157 κνώδαξ: ... ὄργανον χρυσοχοϊκόν), πιθανόν για να μπορέσει ο τεχνίτης να έχει σταθερή και ελεύθερη την επιφάνεια του δίσκου για να κάνει την χάραξη.

Χρονολόγηση του δαχτυλιδιού μπορεί να γίνει με βάση τη γραφή, αλλά όχι χωρίς επιφυλάξεις, στα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Το έψιλον και τις δύο φορές που απαντά (*χαιῖρΕ, χρΕίαις*) μοιάζει να είναι γωνιώδες, αλλά το δεύτερο, όπως είδαμε, μετασχηματίζεται σε καμπυλόγραμμο. Το σίγμα είναι τετρασκελές, αλλά χαραγμένο αδέξια, ενώ στο τέλος του στ. 4, στο -δημοC, το σχήμα του είναι πιθανόν καμπυλόγραμμο μηνοειδές.¹ Το δεύτερο όμικρον του *ἈστόδημοC* σχηματίζεται με μία κάθετη γραμμή στα αριστερά, στην οποία εφάπτεται μία μεγάλη καμπύλη, ώστε το συνολικό γράμμα να μοιάζει περισσότερο με D.

Στο αποχαιρετιστήριο κείμενο του νεκρικού δακτυλίου αξίζει να προσεχτεί ο χαρακτηρισμός της νεκρής Λάρισας *φίλη/α χρείαις*, «φίλη (αγαπημένη) στις ανάγκες», που θυμίζει την ρήση του Επικούρου (απ. 540 Us.) τὸν φίλον τῆς χρείας ἔνεκα (Διογ. Λαέρτ. 2.91.5 πβ. αυτ. 10.120b.5 τὴν φίλιαν διὰ τὰς χρείας). Ίσως για να αποτρέψει την εντύπωση ότι η νεκρή ήταν παλλακίδα του, φίλη στις προσωπικές του ανάγκες, ο *Ἀστόδημος* κλείνει τον αποχαιρετισμό του με την λέξη *κουριδίη*, «στην (νόμιμη) σύζυγό μου». Ο όρος *χρεία, χρείαι*, κοινότατος στα επίσημα ψηφίσματα, όπου δηλώνει τις ανάγκες των πολιτών στις οποίες ανταποκρίθηκε ο εκάστοτε τιμώμενος ευεργέτης, δεν συναντάται σε ιδιωτικές επιγραφές, εκτός ίσως από το επίγραμμα της αθηναϊκής Αγοράς 17.732 (SEG

1. Για τη χρήση του μηνοειδούς σίγμα στις επιγραφές του 4ου και 3ου αι. π.Χ. βλ. Hatzopoulos 1995, 176-180.

30, 248), αν οι συμπληρώσεις του εκδότη (W. Peek) είναι ορθές: [μνημ' ἔστη]σε γυναικί [τόδ' αἰεὶ θρη]ῆνο[ν ἀέ]ξ[ω]ν | [nomen]_ς ὁ χρεῖ[αν τῆσδε φέρων μεγάλην] (4ος αι. π.Χ.). Κάποια ομοιότητα παρουσιάζει και ο στίχος ενός αττικού επιτύμβιου επιγράμματος των ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων (3ος/4ος αι. μ.Χ.): IG II² 12828, στ. 10 μνημ' ἀλόχω φιλήθῃκατο κουριδίη (3ος/4ος αι. μ.Χ.).

Το ονομαστικό είναι σαφώς θεσσαλικό. Η προέλευση του ονόματος Λάρισα είναι πρόδηλη και παραπέμπει στο αντίστοιχο τοπωνύμιο: Στο LGPN καταγράφονται τρεις μαρτυρίες, από τις οποίες μία από την ίδια την Λάρισα.² Το όνομα Ἀστόδημος δεν παραδίδεται, αλλά πρέπει να σχετίζεται με το Ἀριστόδημος, το οποίο στην θεσσαλική διάλεκτο της Πελασγιώτιδος γίνεται Ἀστόδαμος.³ Εντούτοις, η διάλεκτος είναι, τουλάχιστον ως προς το *ᾱ* > *η*, η κοινή: φίλη, Ἀστόδημος, κουριδίη. Πάντως ο χαρακτήρας ή ο παραγγελιοδότης έχει την αίσθηση της διαλέκτου, γιατί διορθώνει το Η του φίλη σε Α, δηλ. φίλα (ή μήπως σε ΙΑ, δηλ. φιλία, «αγαπημένη»), και πιθανόν του Ἀστόδημος σε Α, δηλ. Ἀστόδαμος.

Λάρισα πρέπει να είναι η νεκρή και Ἀστόδημος ο σύζυγός της, που της αφιερώνει το ενεπίγραφο δαχτυλίδι. Το ερώτημα που προκύπτει είναι πώς δικαιολογείται στην ευρύτερη περιοχή του Κιλκίς το θεσσαλικό ονομαστικό. Στους τάφους του Δερβενίου στην Μυγδονία, σε όχι μεγάλη απόσταση νοτίως του Κιλκίς, η επιγραφή του μεγάλου κρατήρα του τάφου Β (Ἀστιόνειος Ἀναξαγοραῖοι ἐς Λαρίσας) υποδεικνύει ρητά την θεσσαλική Λάρισα ως τόπο καταγωγής του νεκρού Ἀστίουνος = Ἀριστίωνος,⁴ αλλά και το θηλυκό όνομα Κλείτα σε ένα δαχτυλίδι στον τάφο Ζ (Κλείται δῶρον) είναι ιδιαίτερα συχνό στην ίδια πόλη.⁵ Ἄλλες τρεις φορές συναντάται στην Λάρισα, μία ακόμη φορά στην Αθήνα και μία στην Θράκη.⁶ Στον πάπυρο του Δερβενίου από την πυρά του τάφου Α,

2. IG IX.2 861 (Λάρισα, αυτοκρατορικοί χρόνοι). Οι άλλες δύο μαρτυρίες προέρχονται από την Λακωνία LGPN III.A, s.v. (2ος/1ος αι. π.Χ.) και τους Δελφούς, LGPN III.B, s.v. (174 π.Χ.).

3. Βλ. σχετικά Buck 1928, §88 b· LGPN III.B, s.v.· SEG 64, 501, στ. 59, 75 και 502, στ. 6: Πέντε μαρτυρίες του ονόματος, όλες από την Πελασγιώτιδα (δύο από την Λάρισα, και από μία Κραννών, Φεραί, Σκοτούσσα) στον τύπο Ἀστόδαμος. Επίσης Ἀστόδαμος (LGPN III.B, s.v.) από περιοχή νότια της πελασγιωτικής Φαρσάλου.

4. SEG 24, 571· SEG 30, 576· SEG 37, 549· SEG 41, 568· SEG 58, 588.

5. Μακαρόνας 1963, 194 (πίν. 229)· Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 128 αρ. Ζ9 (πίν. 27). Για τη διάδοση του ονόματος Κλείτα στη Λάρισα βλ. LGPN III.B, s.v.

6. LGPN II· LGPN III.B· LGPN IV, s.v.

ο συγγραφέας δηλώνει ότι η μυστηριακή θεωρία που εισηγείται σχετίζεται με διάφορες λατρευτικές πρακτικές των Μάγων, εννοώντας προφανώς την ιερατική κάστα των Περσών. Οι ορθές γραφές στον πάπυρο VI, 2 μάγων και VI, 5 οί μά[γοι «διορθώνονται», με ένα T γραμμένο επάνω από το M, σε ταγών και οί τα[γοί, όρους που δηλώνουν ύψιστα θεσσαλικά αξιώματα. Προφανώς ο κτήτωρ του παπύρου, σίγουρα προύχων και βετεράνος της Ασιατικής εκστρατείας του Αλεξάνδρου, όπως φαίνεται από τα πλουσιότατα κτερίσματα και τα όπλα της ταφής, δεν ανεχόταν να υποδεικνύονται ως πρόδρομοι της μυστηριακής λατρείας που ο ίδιος ακολουθούσε οι ιερείς του ηττημένου Περσικού βασιλείου, και έτσι, ίσως και παίζων, αντικατέστησε το μάγος με τον οικείο του ηγεμονικό όρο. Δεν αποκλείεται να ήταν ταγός και ο ίδιος.⁷ Τέλος, επίσης στην περιοχή της Μυγδονίας, ανακαλύφθηκε επιτύμβια στήλη των αρχών του 3ου αι. π.Χ. με την επιγραφή ΠΙΣΤΑΡΕΤΑ [Θ]ΡΑΣΙΠΠΕΙΑ | ΚΟΡΑ. Ορθά κατά τη γνώμη μου η μελετήτρια του μνημείου συνδέει τη στήλη της Πισταρέτας, η οποία τόσο γλωσσικά όσο και τεχνοτροπικά παραπέμπει στη Θεσσαλική Πελασγιώτιδα, με το καλλιτεχνικό εργαστήριο του Άτραγα. Η στήλη βρέθηκε στην αγροτική περιοχή μεταξύ Πυλαίας και Πανοράματος Θεσσαλονίκης, αλλά όχι *in situ*. Πάντως, η αρχική της θέση δεν πρέπει να ήταν πολύ μακριά. Η μεταφορά της από τον μακρινό Άτραγα είναι μάλλον απίθανη.⁸

Μια αμάρτυρη από τις πηγές μετεγκατάσταση Θεσσαλικού πληθυσμού στην περιοχή της Βόρειας Μυγδονίας και της Κρηστωνίας από τον Φίλιππο Β΄ θα εξυπηρετούσε πολλούς σκοπούς ταυτόχρονα. Αφενός την ανταμοιβή με προσφορά εκτεταμένων γαιών σε συμμάχους ηγεμόνες, καθώς και την ενίσχυση της ασφάλειας του Μακεδονικού βασιλείου από βόρειους εχθρούς, Ιλλυριούς και Παίονες, αφετέρου όμως και την αποδυνάμωση πιθανών αποσχιστικών τάσεων στη Θεσσαλία, όπου ο Φίλιππος, στα μέσα του 4ου αι., μετά τη νίκη στον Τρίτο Ιερό Πόλεμο και τη συντριβή των Φωκέων, είχε αναγορευθεί άρχων. Δεν είναι γνωστό σε ποια πόλη ανήκουν οι λίγοι αλλά πλουσιότατοι τάφοι του Δερβενίου, πού ήσαν δηλαδή εγκατεστημένοι όσο ζούσαν οι νεκροί των τάφων. Εάν κατοικούσαν στην πλησιέστερη πόλη, την Λητή, όπως είναι

7. Βλ. σχετικά Tsantsanoglou 2018, 15-23.

8. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2009, 359-367 (SEG 59, 709· IG X 2.2 Supp. 1652). Να σημειωθεί ότι η συνηθέστατη στη Θεσσαλία χρήση του πατρωνυμικού επιθέτου, δεν απουσιάζει κι από τις επιγραφές της Μακεδονίας· βλ. τα σχόλια του Μ.Β. Χατζόπουλου στην παραπάνω επιγραφή, Hatzopoulos 2007, 166 και BullÉpigr 2011, 419· πρβλ. SEG 51, 859, 790, EKM II 46.

η επικρατέστερη άποψη, αμφιβάλλω πολύ αν οι αρχικοί κάτοικοι της Λητής ανήκαν στο φύλο των Μακεδόνων. Πρέπει να ήταν Ίωνες (εξ ου και Λητ- και όχι Λατ-). Αμφιβάλλω επίσης αν ο οικισμός είχε ενσωματωθεί στο Μακεδονικό βασίλειο ήδη από τον 5ο αι. μετά τους Μηδικούς πολέμους.⁹ Ομολογουμένως λίγα, αλλά βásiμα στοιχεία υποδηλώνουν ότι η Λητή, μέσα στον 5ο αι., συμμάχησε με το Κοινό των Χαλκιδέων: Στα μέσα του 4ου αι. ο Φίλιππος πρέπει να κατέστρεψε την Λητή μαζί με άλλες πόλεις του Κοινού. Η Λητή αναφέρεται στον αποσπασματικά σωζόμενο λόγο του Υπερείδη *Κατά Δημάδου παρανόμων* πιθανόν μαζί με πόλεις του Κοινού των Χαλκιδέων που κατέλαβε και κατέστρεψε ο Φίλιππος (απ. 76: "Ολυνθον και [...] τὰς πόλεις τῶν Χαλκιδέων οὔσας τετταράκοντα ἀναστάτους γενέσθαι" απ. 83: Λητή· απ. 84: Μηκύθερνα). Επίσης, σύμφωνα με τον Αρποκρατίωνα, λ. Λητή, ο Πελλαίος ιστορικός Μαρσύας ο νεώτερος μνημονεύει αὐτῆς (της Λητής) πολλάκις [...] ἐν ᾗ Μακεδονικῶν. Στο έκτο βιβλίο πρέπει να περιγραφόταν η επέκταση του κράτους του Φιλίππου προς ανατολάς. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι τότε παραχώρησε τα κτήματα των Ληταίων σε Θεσσαλούς ευγενείς; Κάθε απάντηση είναι χωρίς άλλο παρακινδυνευμένη. Εννοείται ότι μετά την ένταξη της Λητής στο Μακεδονικό βασίλειο, οι κάτοικοί της, όπως και όλοι οι υπήκοοι του βασιλείου, χαρακτηρίζονταν Μακεδόνες.¹⁰

Κυριάκος Τσαντσάνογλου
 Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
 kyrtsan@gmail.com

9. Πρβλ. Hatzopoulos, Loukopoulou 1992, 15-31.

10. Για την πολιτική εκτεταμένων μετοικήσεων πληθυσμών από τον Φίλιππο, βλ. Ellis 1969, 9-17· Hatzopoulos 1994, 42-43· Hatzopoulos 2015-2016, 57-70, ειδ. 65-68· Τζαναβάρη 2010-2012, 83-98, ειδ. 87. Ευχαριστώ θερμά τον ανώνυμο κριτή των *Τεκμηρίων* που μου υποδεικνύει ότι οι επιγραφές που σχολιάζονται στο κεφάλαιο «Déméter et la Belle Déesse à Lété» (σσ. 41-54) του Hatzopoulos 1994 μαρτυρούν στενή συνάφεια μακεδονικών με θεσσαλικά έθιμα.

Summary

The bronze inscribed funerary ring published and discussed in this paper was discovered in Kilkis (ancient Crestonia). The lettering suggests a late fourth or early third-century BC date. The most important features of the ring are the inscribed Thessalian personal names: the name of the deceased woman is Λάρισα, named after the principal Pelasgiotid city. Her husband's name is Ἀστόδημος or Ἀστόδαμος, i.e. the common Ἀριστόδαμος, in the Pelasgiotid dialect. Apart from the ring-inscription, there are more finds suggesting a Thessalian presence in North Mygdonia or South Crestonia during the aforementioned period. The inscription on the lip of the bronze crater's mouth of the Derveni tomb B refers to its owner (or the deceased man) as coming from Larisa, in a strict Pelasgiotid dialect. The name Κλείτα, inscribed on a funerary ring found in the Derveni tomb Z, is a typical female name of Larisa. The owner of the Derveni papyrus, found in the remnants of the pyre of tomb A, twice changes the word μάγοι of the original text to ταγοί, as the Thessalian magistrates were named. An inscribed grave stele found in Mygdonia presents both linguistic and decorative features that suggest a connection with Pelasgiotid Thessaly. Finally, the paper suggests that an unattested population transplant from Pelasgiotis to Mygdonia was carried out by Philip II in the mid-fourth century BC, when he was proclaimed an archon of Thessaly.

Συντομογραφίες – Βιβλιογραφία

- ΕΚΜ II: Γουναροπούλου, Α., Πασχίδης, Π., Χατζόπουλος Μ.Β. 2015. *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξύ του Βερμίου Όρους και του Αξιού Ποταμού): Τεύχος Β΄*. Αθήνα.
- Θέμελης, Π.Γ., Τουράτσογλου, Ι.Π. 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 59). Αθήνα.
- Μακαρόνας, Χ. 1963. «Τάφοι παρά το Δερβένι Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 18, Χρον. Β2, 193-196.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. 2009. «Μια επιτύμβια στήλη από την περιοχή της Θεσσαλονίκης», στο Στ. Δρούγου, Δ. Ευγενίδου, Χ. Κριτς, Ν. Καλτσάς, Β. Πέννα, Η. Τσούρη, Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Ευτ. Ράλλη (επιμ.), *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου, τόμ. II: Επιγραφική - Αρχαιολογία - Varia*. Αθήνα, 359-367.
- Τζαναβάρη, Κ. 2010-2012. «Λητή, πόλις Μυγδονική», *Μακεδονικά* 39, 83-98.
- Buck, C.D. 1928. *The Greek Dialects: Grammar, Selected Inscriptions, Glossary*. Σικάγο.
- Ellis, J.R. 1969. «Population Transplants by Philip II», *Μακεδονικά* 9, 9-17.
- Hatzopoulos, M.B. 1994. *Cultes et rites de passage en Macédoine* (Μελετήματα 19). Αθήνα.
- Hatzopoulos, M.B. 1995. «La lettre royale d'Olévéni», *Chiron* 25, 163-185.
- Hatzopoulos, M.B. 2007. «La position dialectale du macédonien à la lumière des découvertes épigraphiques récentes», στο I. Hajnal (επιμ.), *Die altgriechischen Dialekte: Wesen und Werden. Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin, 19.-22. September 2001*. Ίνσμπρουκ, 157-176.
- Hatzopoulos, M.B. 2015-2016. «Σύντροφος: Un terme technique Macédonien», *Τεκμήρια* 13, 57-70.
- Hatzopoulos, M.B., Loukopoulou, L.D. 1992. *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia): IIe partie* (Μελετήματα 11). Αθήνα.
- Tsantsanoglou, K. 2018. «The Derveni Papyrus and Illusions», *ZPE* 205, 15-23.

Εικ. 1. Νεκρικό δαχτυλίδι από το Κιλκίς (© Κυριάκος Τσαντσάνογλου), κλίμακα σε εκατοστά.